

ЛИНГВОМӘДЕНИЕТТАНУ: ТҮРКІ ТІЛДЕС ХАЛЫҚТАРДЫҢ ДӘСТҮРІНДЕГІ АНТРОПОНИМИЯЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІК

Қортабаева Гүлжамал

Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ Шығыстану факультеті түркітану және үндітану кафедрасының доценті

Теменова Гүлзада Қанатқызы

Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ Шығыстану факультеті түркітану және үндітану кафедрасының аға оқытушысы

Ат қою – ата-бабадан әулетке мұра болып ауысып, рудан-руға, ұрпақтан-ұрпаққа жеткен дәстүрдің бірі. Бұл қазіргі түркі тіл біліміндегі, соның ішінде қазақ тіл біліміндегі тілді сол тілде сөйлеушінің мәдениетімен, тарихымен т.б. тығыз байланысты лингвомәдениеттануға сай келеді.

Лингвомәдениеттану басқа халықтардың өмірінен де мәдени ақпарат береді, яғни бір ұлттың көршілес ұлтпен туыстығын немесе дәстүр ұқсастығын салыстыруды да мақсат етеді. Басқаны айтпағанда, мұның мәдениаралық коммуникация, оның тіларалық коммуникацияның көріністері ретіндегі антропонимдердің тілдік табиғатын тануға тікелей қатысы бар.

Антропонимдердің этномәдени, әлеуметтік мәнін, мазмұнын сипаттайтын құжаттық қызметін анықтаудың қазіргі антропоэзектік бағыттағы зерттеулерде мәні ерекше. Халықтың әдет-ғұрып, тарихи, дәстүрлері мен кісі аттарының арасында этномәдени байланысы бар екені қазақ тіл біліміндегі антропоцентристік бағыттағы лингвомәдениеттанымдық, этнолингвистикалық зерттеулер дәлелдеп отыр.

Әлем халықтарының көпшілігінде, оның ішінде қазақ тілінде де жалқы есімдердің көбі табуға айналған. Академик А.Н.Самойлович өткен ғасырдың бас кезінде-ақ бұл проблеманың әлеуметтік, этномәдени аспектісіне мән беріп, түркітанудың өзекті мәселелерінің бірі ретінде мән берген: «Чтобы исследователи разных тюркских народов обратили особое внимание на личные имена, о том, что следовало бы составлять полные алфавитные списки личных имен, как мужских, так и женских, по отдельным народам и племенам с подробными указаниями, в каких случаях, в какую историческую эпоху, кому и почему давалось то или иное имя, что в последствии позволило бы произвести весьма интересные в культурно-историческом отношении сравнительное исследование личных имен всех тюркоязычных народов» [1, 299 б.].

Түркі тілдерінің лексикологиясын салыстырмалы түрде зерттеуші К.Мусаевтың еңбегін антропонимияға қатысты топтастырудың 7 принципін келтіреді.

Жаңа туған балаға ат қоюда ерте кездің өзінен-ақ ырым мен әдет-ғұрыпты сақтаушылық болған. Ал, ырым мен әдет-ғұрып ш.уәлиханов атап

көрсеткендей, салт-санаға тән [2, 17 б.]. Мысалы, ұлы жоқ отбасында дүниеге қыз келетін болса, ол қызға *Ұлтуған* немесе *Ұлбосын* деп «кейінгі бала ұл болса» деген ырым-сеніммен ат қояды.

Ш.Саадиевтің айтуы бойынша, әзірбайжандарда күні бүгінге дейін шын аттарды жасырып, басқаша атау дәстүрі сақталып келеді. Түркіменстанда «әр баланың чын ады – шын аты және ямен ады» жасырын аты бар. Сібірдің солтүстігінде ер адамдарда екі ат болады: бірі – ресми есімі, ал екіншісі – күнделікті қолданыстағы ат болып саналған [3, 185 б.].

Қазақ антропонимисі Т.Жанұзақов былай дейді: «Запрет некоторых слов (табу) имел свое влияние и в сфере лично- собственных имен. Казахские замужние женщины давали свои имена «төрем, шырақ, жарқын, тетелес, мырзажігіт, шырайлым, бикеш» и др. [4, 56 б.].

Оңтүстік Сібірдегі түркілердің дәстүрлі дүниетанымын А.Самойловичтен кейінгі зерттеушілер күйеуі мен оның туыстарының атын айтуға тыйым салыну некелік қарым-қатынастың сипатына байланысты деп есептейді. Әйел басқа тектен (рудан) болғандықтан, күйеуінің жағынан бірқатар тыйымдар салынған: «большинство запретов, которыми было окружено ее поведение во время сватовства и свадьбы, постепенно снимались, но оставался минимум символов, который на протяжении всей ее жизни на земле мужа подчеркивал особый статус женщины - пришелицы, единственного существа «со стороны», находившегося в роде. Она не имела права произносить в слух имена своих старших родственников. Для нее их имен словно бы не существовало, равно как имена мужа [5, 151 б.].

Қырғыз есімдерін зерттеген А.Идрисовтың «қырғыз тилиндеги ысымдар» еңбегінде антропонимдердің қалыптасу кезеңдері қоғамның тарихи-экономикалық даму кезеңдеріне сәйкес анықталды: алтай дәуіріне дейінгі ежелгі кезеңде құстармен, географиялық атаулармен байланысты антропонимдер; хун дәуірінде қалыптасқан антропонимдер (б.э.д. II, III-VI б.ғ.) Мал жануар, құс, өсімдік, жәндік, аспан денелері т.б. байланысты аттар; көне түркі кезең (V-Xғ.) Ескі түркі ескерткіштеріндегі антропонимдер – *чур, барс, шумкар, арстан* т.б.; ортағасырлық кезеңдегі (X-XV ғғ.) аттарға араб есімдері қосылады. жаңатүркі кезеңде (XV-XX ғғ.) Бұрынғы есімдерге ескіеврей (библиялық) араб, парсы аттары; Кеңес дәуірі кезеңіндегі есімдер революционерлер, әдеби кейіпкерлер, мемлекеттік ресми тұлғалар атауларымен сипатталған [6, 17 б.].

Сонымен бірге Г.Ф. Саттаровтың мақаласында татар тілінің антропонимиясының ежелгі қабаты көне түркі және ежелгі бұлғар кезеңіне қатысты анықталып, ежелгі түркілердің наным-сенімдеріне сәйкес - аспанға табиғатқа табынуды сипаттайтын есімдерімен көрсетіледі: *таштемур, бикташ, тәңгеребирде, кугәй, (кук+ай), айсылу, чултан* т.б. [7, 69 б.].

Академик В.А.Гордлевскийдің түркі антропонимдер жүйесінің түркі қабатын мұсылмандыққа дейінгі деп анықтауы көптеген түркі тілдері бойынша антропонимист ғалымдардың пікірлерінде қолдау тауып жалғасты. Нақты айтқанда, осы зерттеулердің нәтижесінде танымдық, мифотанымдық сипаттама космоимдік лақап аттардың т.б. Негізі осы қабатқа тән [8, 131 б.].

Башқұрт антропонимиясындағы қыпшақ қабатын зерттеуші г.м.гариповтың пікірінше, барлық түркі тілдеріне ортақ, байырғы, түсінікті этностың терең қайнарларынан деректер беретін тарихи көздер [9, 52 б.].

Түркімен ономастикасын зерттеуші З.Б.Мұхаммедова: «Древнейшими, на наш взгляд, следует считать имена, восходящие к названиям атмосферных осадков, солнце, луны, растений, и животных» [10, 45 б.] деп жазады. Сонда ежелгі антропонимдер ретінде күн райы, ай мен күн, жұлдыз, өсімдік, хайуанатарға байланысты қалыптасқан есімдер көрсетіледі: *Ягмур* (жаңбыр) – бір түркіменнің қолбасшысының аты.

Өзбек антропонимикасы туралы Э.Бегметов: «Имена, *Тангриберген, Тангриберди, Тангриқұл, Қуанышбек, Ойзада, Ойкон* связаны с культом неба, солнца, и луны, являются ярким свидетельством поклонения и почитания людьми этих небесных и наземных «божеств», - дейді [11, 18 б.].

Қорыта келгенде, түркі тілдес халықтардың есімдеріндегі өзгешелік, айырмашылық, ұқсастық жағы, біріншіден, территориялық жағынан көршілестігі, екіншіден, тілдердің туыстығы, үшіншіден, олардың шаруашылық жағдайы, тұрмыс-тіршілігіндегі факторлардың басым бағыт алуы.

Ұлттық ономастикондық жүйенің оның ішінде антропонимдер де өзіндік ерекшелігі оның белгілі бір ұлттық тілге емес, ол қандай мәдени ортада қалыптасқанына байланысты екенін қазақ антропонимдерінің лингвомәдени, этномәдени, әлеуметтанымдық сабақтастықта зерттелуі көрсетіліп отыр. Түркі халықтарының рухани ортақ құндылықтары туралы мәселелерді соза беруге әбден болады. Алайда осы мақсатта келелі істерді күн тәртібіне шығарып, ұлаңғайыр игілікті істер тындыру түркологияға жаңа бағыт пен соны серпіліс әкелмек.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Самойлович А.Н. К вопросу о наречии имен у турецких племен // Жиавя старина. От этнографии, СПб, 1911 вып 2.
2. Валиханов Ч. Избранные произведения. – Алма-Ата, Т. 1, 1958.
3. Саадиев Ш.М. Основные правила выбора имен для новорожденных// Личные имена в прошлом, настоящем, будущем. – Москва: Наука, 1970.
4. Жанузаков Т.Дж. Лично-собственные имена в казахском языке. Автореферат дисс. кан. –Алма-Ата, 1960.
5. Самойлович А.Н. Заветные слова в языке казак-киргизкой замужней женщины //Живая старина. –Петроград, 1915.

6. Идрисов А. Кыргыз тилиндеги ысымдар. – Фрунзе, 1971.
7. Саттаров Г. Ф. Некоторые вопросы татарской антропониимии.// Вопросы истории философии и педогогики. – Казань, 1965, –вып. 1.
- 8.Гордлевский В.А. К личной ономастики у османцев. – Москва, 1968.
- 9.Гарипов Г.М. О древних кыпчакских именах в антропониимии башкир// Ономастика Поволжья. – Уфа, 1973, –вып 3.
- 10.Мұхаммедова З.Б. Исследование по истории туркменского языка XI-XIV вв. – Ашхабад, 1973.
- 11.Бегметов Э. Антропониимика узбекского языка. – Ташкент, 1965